

Nemi szerepek és sztereotípiák a tankönyvekben

Bevezetés

A tankönyvek elsődleges feladatának általában az ismeretátadást tekintjük. Ennek ellenére a tankönyvek lapjain, a bennük megjelenő versekben, mesékben és olvasmányokban számos „rejtett” üzenetet találunk, amelyek tudattalanul befolyásolják a gyermek elvárásait és elképzeléseit a világról, a társadalomról és arról a kultúráról, amelyben élnek. A tankönyvek feladata nemcsak az, hogy egyoldalú tudást közvetítsenek a diákok felé, hanem az is, hogy gondolkodásra, kétkedésre és kérdések feltételére buzdítsanak. A tankönyvek lapjain keresztül kellene a gyermeknek találkoznia a világgal és a társadalommal, amelyben él.

Kojanitz László szerint a tankönyveknek legalább nyolc funkciója van: a motiváció, az ismeretátadás, a rendszerezés, a koordináció, a differenciálás, a tanulásirányítás és tanulási stratégiák tanítása, az önértékelés elősegítése és végül az értékekre való nevelés.¹ A funkciókból jól látszik, hogy a tankönyveknek elsősorban ismeretátadó és -kiegészítő, tanulásra felkészítő és rendszerátlátó feladatokat tulajdonítunk, de 25%-ban – ami nem is kevés – szocializációs befolyással is bírnak.

A gyermekek a szocializáció során válnak érett, felnőtt emberré, akik képesek eligazodni a társadalomban, képesek beilleszkedni egy munkahelyi közösségbe vagy egyéb társadalmi csoportba. Elsajátítják a formális és informális társadalmi szabályokat, a társadalom értékeit, és számos szerepet tanulnak meg, melyek segítenek eligazodni az emberi kapcsolatok és viszonyok bonyolult rendszerében. A szocializáció során tanulják meg a gyerekek a nemi szerepeket is, és a tanulási folyamat eredménye, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek megszilárdulnak, így a nemek közötti egyenlőtlenségek is.

A társadalom számos módon rögzíti az emberekben az egyenlőtlenségeket, így a nemek közötti különbségeket is. Céлом bemutatni azokat a kutatásokat, amelyek a tankönyvekben fellelhető nemi szerepek reprezentációját hivatottak vizsgálni és ezek hatását az egyenlőtlenség újratermelésére. Dolgozatomban először

¹ Kojanitz László, „A tankönyvkutatás szerepe és feladatai,” *Új Pedagógiai Szemle* (2005): március. 53-69.

tisztázom a szocializáció fogalmát és funkcióját, amely a társadalom elvárásainak, normáinak és értékeinek átadásában játszik nagy szerepet. Kitérek a nemi szerepek és nemi sztereotípiák fogalmára és az általuk gerjesztett egyenlőtlenséget megszilárdító hatásukra. Végül bemutatom, hogy az általános iskolai tanulók tankönyveiben miként jelenik meg a modern nemi szerepek ábrázolása.

A nemi szerepek megjelenése a tankönyvekben

A szocializáció fogalma a 19. század végén kezdett elterjedni a társadalomtudományokban. A fogalom megszületésében azok a megfigyelések játszottak szerepet, amelyek során észrevették, hogy a csecsemőből soha nem lesz „társadalmi-közösségi lény”, ha az emberektől elkülönítve, emberek nélkül nevelkedik. Az így felnövő gyermek nem lesz képes emberekkel kommunikálni, társas kapcsolatokat kialakítani és érzelmeket kifejezni.

A szocializáció fogalmát egyaránt használja a pszichológia és a szociológia is. Az előbbi a szocializáció folyamatát az érett személyiség kialakulásában látja. Az utóbbi szerint a szocializáció az a folyamat, amely során a biológiai egyedből a társadalom számára hasznos tag válik.² Röviden a társadalomba való beilleszkedés folyamatát nevezzük szocializációnak, melynek során kifejlődik egy érett személyiség, aki képes eleget tenni a társadalom és a kultúra által elvárt viselkedési szabályoknak.

A szocializáció fogalmához szorosan kapcsolódik a szerep fogalma. A strukturalista–funkcionalista megközelítés szerint a társadalom pozíciók rendezett halmaza. A pozíciókhoz szerepek kapcsolódnak, melyek viselkedési szabályok, magatartási minták jogokkal és kötelezettségekkel ellátva.³ Goffman szerint a szerep a szocializációs folyamat alapegysége. A beilleszkedési folyamat során számos magatartásmintát kell elsajátítanunk ahhoz, hogy érett felnöttekké váljunk. A különböző szerepeket (pl. apa, anya, gyermek stb.) már csecsemőkortól elkezdjük elsajátítani, s nemcsak azokat, melyeket éppen akkor gyakorlunk, hanem olyan magatartásmintákat is elsajátítunk, amelyeket később vagy talán soha nem is töltünk be.⁴

Az emberek életük folyamán számos szerepet megtanulnak, szerepkészlettel rendelkeznek. Merton szerint az, hogy éppen milyen szerepet tölt be egy ember,

² Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 491–492; Anthony Giddens, *Szociológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 87–89; H. Sas Judit, *A családi szocializáció néhány problémájáról* (Budapest: OEI, 1986), 5–7; Somlai Péter, *Szocializáció* (Budapest: Corvina, 1997), 13–14.

³ Somlai Péter, *Szocializáció* (Budapest: Corvina, 1997), 94.

⁴ H. Sas Judit, *A családi szocializáció néhány problémájáról* (Budapest: OEI, 1986), 5–7.

a szituációtól és a szereppartnerreltől függ.⁵ Ralph Linton egy-egy ember által betölthető szerepeket két csoportba sorolta, így öröklött és elért szerepeket különböztetett meg. Az öröklött szerepekhez sorolhatjuk a nemi, etnikai, faji, kori és a nemzetiségi szerepeket, míg az utóbbiakhoz a foglalkozási, párkapcsolati, iskolai, családi stb. szerepeket.⁶

Említést kell tenni a társadalmi szerepeken belül a *nemi (gender) szerepről* és a *nemi (gender) identitás* fogalmáról is. A nemi szerepek olyan magatartásnormák, viselkedési, öltözködési szabályok stb., amelyeket a társadalom elvár egy nőtől vagy egy férfitől. A nemi szerepeknek köszönhetően alakulnak ki azok a lelki tulajdonságok, amelyek alapján az egyén magát férfinak vagy nőnek, férfiasnak vagy nőiesnek érzi. A szocializáció során megtanult nemi szerepek első mintája a család, ahol a gyermek a szülőkön keresztül elsajátítja a férfi-női viselkedési mintákat, de a nemi szerepek szocializációjára nagy befolyással bír az iskola és ezen belül a tankönyvek is. A nemi szerepek kifejlődésének is megvannak a problémái. Általában az emberek többsége elfogadja a biológiai neméhez kapcsolódó nemi szerepeket, viszont vannak olyanok is, akik nem. Ez a probléma veti fel a *nemi identitás* kérdését, melynek jelentése, hogy az egyén melyik nemhez tartozónak tekinti magát. Így például léteznek olyan egyének, akik a biológiai nemükkel ellentétes szerepeket is elfogadnak (transzvesztiták), és vannak olyanok, akik kizárólag a biológiai nemükkel ellentétes viselkedést fogadnak el (transzszexuálisok)⁷. „Azt mondják, hogy a nemek közötti társadalmi távolság csökken. E feltevéssel kapcsolatban (...) én csak arról számolhatok be, hogy nincs a napnak olyan pillanata, nincs olyan kontaktus, szabály és reakció, amely ne lenne eltérő a nők és a férfiak számára. A hang tónusa, amellyel most megszólítottak, a sorban mellettem ülő testtartása, a levegőben rejlő érzés, amikor beléptem egy szobába vagy leültem egy éttermi asztalhoz, mind-mind státuszom megváltozására hívta fel a figyelmet.”⁸

A fenti idézet Jan Morrístól származik, aki férfi volt, de nővé operáltatta magát. Hogyan érthetnénk meg a nemek közti különbségeket, ha nem úgy, hogy mindkettőt átéljük? Ki mondhatna véleményt a nemi egyenlőtlenségek meglétéről, mint az, aki mindkét nem „bőrébe búj” már? Morris beszámolójából pedig kiderül, hogy nagy különbségek vannak férfiak és nők, férfi és női szerepek között annak ellenére, hogy a többség erről nem szeretne tudomást venni. Az idézetből az is jól kivehető, hogy egy ember viszonyulását egy másikhoz nagyban

⁵ Buda Béla, *Emberi kapcsolatok. Tipológiák, dinamika, vizsgálati lehetőségek*, http://21.sz.phil-inst.hu/Buda_Bela/BB_Emberi_kapcs.htm (letöltve az internetről 2008. 01. 08.)

⁶ Somlai Péter, *Szocializáció* (Budapest: Corvina, 1997), 95.

⁷ Barbara L. Frankowski, „Sexual Orientation and Adolescents,” *American Academy of Pediatrics* (1997): 827-1832; Erwin J. Haeberle, „A szexuális beállítottság,” *Magyar Szociológiai Szemle* (2001): 24-34.

⁸ Anthony Giddens, *Szociológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 178.

befolyásolja az interakcióban résztvevők neme is. Így egy férfi másként beszél, más metakommunikációt közvetít egy nőnek és mást egy férfinak.

A nemek közötti különbségek eredete

A nemek közti különbségek kétélűek. Egyszer biológiai eredetűek; kromoszómákban való eltérést jelent, és az általuk generált elsődleges és másodlagos nemi jellegekben nyilvánul meg, ez határozza meg egy ember *biológiai nemét* (*sex*). A biológiai nem által mondhatjuk valakire, hogy férfi vagy nő, illetve férfinak vagy nőnek néz ki. Másodszer a társadalmi-kulturális elvárásokat reprezentáló pszichológiai-szociológiai nemet értjük, a *társadalmi nemet* (*gender*), amely így a társadalom által létrehozott, konstruált nem.

A férfiak és a nők közti biológiai különbségek abból a jól ismert tényből adódnak, hogy a nők esetében a huszonharmadik kromoszómájuk XX, míg ugyanez a férfiaknál XY. Nem kétséges tehát, hogy a két nem között van biológiai eltérés, de kérdés az, hogy ezek mennyire befolyásolják a két nem lelkiállapotát, viselkedését, szerepeit stb.⁹

Azok, akik hangsúlyozzák a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek biológiai eredetét, olyan a vizsgálatokkal példálózhatnak, mint a két agyfélteke eltérő fejlődése. Az eltérő fejlődés eredménye, hogy a férfiak térbeli tájékozódása jobb, mint a nőké, viszont a nők szóbeli kifejezőképessége fejlettebb a férfiakénál. Öröklött különbség a két nem eltérő hormonszabályozása is, mely nemcsak a két nem elsődleges és másodlagos nemi jellegéért felelős, hanem a nemi szerepek más területeit is befolyásolja. Ebből a jelenségből tulajdonítják, hogy a férfiak agresszívabbak, ellenben a nők szelídebbek. Ennek ellenére ki kell jelentenünk, hogy a genetikai kutatások egyetlen egy olyan tulajdonságot sem találtak, amely kizárólag a nőkre vagy csak a férfiakra lenne jellemző.¹⁰

A biológiai megközelítés hívei a nemek közötti munkamegosztásbeli különbségeket egyértelműen a férfiak nagyobb testi erejének tulajdonítják, ezért a férfiak feladata a modern ipari társadalmak előtt a vadászás és a nehéz földművelő munka, a nőké pedig – biológiai felépítésüknek köszönhetően – a gyermekszülés és nevelés ill. a házimunka. Azonban a modern gazdaságnak köszönhetően egyre kevesebb az olyan munka, amelyhez nagy fizikai erőre lenne szükség, így szinte nincsen olyan munkakör, amelyet a nők be ne tudnának tölteni.¹¹ Az első és második világháborúban a nőket arra biztatták, hogy helyettesítsék harcoló férjeiket

⁹ H. Sas Judit, *A családi szocializáció néhány problémájáról* (Budapest: OEI, 1986), 40.

¹⁰ Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 304-305; Anthony Giddens, *Szociológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 179-180; H. Sas Judit, *A családi szocializáció néhány problémájáról* (Budapest: OEI, 1986), 32-36; Somlai Péter, *Szocializáció* (Budapest: Corvina, 1997), 105.

¹¹ Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 306.

a gyárakban és egyéb munkahelyeken. Az első világháború után tömegesen bocsátották el a nőket munkahelyeikről, a két világháború között nagyon magas volt a csak háziasszonyként tevékenykedő nők száma. A második világháború után azonban a nők elbocsátása a munkaerőpiacról már nem volt olyan jelentős, mint az első világháború után. Ennek köszönhetően a nők ma is részt vesznek olyan munkákban, amelyekben korábban csak a férfiak vehettek részt.¹²

Mindezek a változások – ti., hogy a nők manapság szinte bármilyen munkát képesek ellátni – feltételezik azt, hogy a férfiak és a nők ugyanolyan esélyekkel rendelkeznek az élet egész területén. Feltételezhető az is, hogy ha a nők részt vállalnak a család anyagi fenntartásában, akkor ugyanilyen valószínűséggel a férfiak is kiveszik a részüket a házimunkából és a gyermeknevelésből.

Természetesen ezek a „feltételezések” nem ismeretlenek számunkra, de nem is túl elterjedt a jelenség hazánkban. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tanúsága szerint a magyar férfiak segítenek a legkevesebbet a házimunkában, de ezért a kis segítségért is a magyar nők a leghálásabbak.¹³

A nemi szerepek és a szociális tanulás

A másik központi nézet, amely a nemek közötti különbségek okát magyarázza, a szociális tanuláselmélet. A nézet képviselői arra hívják fel a figyelmet, hogy már a megszületés pillanatától kezdve a szülők másként viszonyulnak a fiú- és másként a lánygyermekhez. Más ruhába öltöztetik őket, másfajta játékot adnak a csecsemőknek. Vizsgálatok kimutatták, hogy a kutatási alanyok nem tudtak mit kezdeni csecsemővel, ha nem tudták, hogy milyen nemű. Amint megtudták a kutatásban résztvevők gyermek nemét, azonnal felfedezték a csecsemőben a férfias vagy nőies tulajdonságokat, és amikor megtudták, hogy rossz információt kaptak, azonnal képesek voltak helyesbíteni. Ennek a hozzáállásnak köszönhetően két-három éves korra kialakul a gyermek nemi identitása, és megtanulja, hogy a társadalom milyen szerepeket vár el a különböző neműektől, és ezekhez a szerepekhez pontosan milyen sztereotípiák kapcsolódnak.¹⁴

Az iskolában tovább folytatódik a nemi szerepek és a hozzájuk kapcsolódó elvárások megerősítése. A tanárok például feltételezik, hogy a fiúk matematikából és természettudományokban, a lányok pedig az olvasás terén jobbak.

Elmondhatjuk tehát, hogy bár léteznek biológiai különbségek férfiak és nők között, de a környezeti hatásoknak is ugyanolyan nagy szerepük van, ha nem nagyobb az egyenlőtlenségek megszilárdításában, mint a biológiai különbségeknek.

¹² Anthony Giddens, *Szociológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 189.

¹³ Tóth Olga, „Nőnek lenni-társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében,” *Magyar Tudomány* (2007): 1590-1595.

¹⁴ Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 305; Somlai Péter, *Szocializáció* (Budapest: Corvina, 1997), 106-107.

A szociálpszichológia a kezdetektől fogva érinti a sztereotípiák kérdéskörét. Arra a kérdésre, hogy az emberekben miért alakulnak ki tartósan berögzült, olykor egyenesen téves elképzelések egyénekről, csoportokról, a szociálpszichológián belül is elsősorban a kogníció, még pontosabban az emlékezés témakörében találunk magyarázatot.¹⁵

Az emlékezet tárgyköri belül a szociálpszichológia beszél alulról felfelé és felülről lefelé irányuló folyamatokról. Az előbbieket az adatok vezérik, csak a bemenő információkat dolgozzák fel. A felülről lefelé irányuló folyamatoknál viszont a személy előzetes elvárásai és ismeretei számítanak, tehát ez utóbbi műveleteknél már meglévő ismereteket vonunk be a feladatba. A témánk szempontjából a felülről lefelé irányuló folyamatok a fontosak, ezek hozzák létre a konstruktív emlékezetet. Ennek az emlékezeti típusnak köszönhetjük, hogy a világból kapott hiányos információkat ki tudjuk pótolni már adott, általános ismeretekkel, és ezáltal tudjuk az eseményeket még összetettebbé konstruálni. A konstruktív emlékezetnek köszönhetjük, hogy képesek vagyunk egyszerű következtetéseket levonni egymástól független eseményekről, mondatokról stb. Szintén a konstruktív emlékezet egyik eszköze, hogy kitöltjük és újraalakítjuk emlékeinket a szociális sztereotípiák segítségével.

Szociológiai megközelítés szerint a sztereotípiák torzításon, túlzáson és leegyszerűsítésen alapuló negatív elképzelések és előítéletek együttese valamely csoporttal szemben. Ez a megközelítés szorosan kapcsolódik Allport előítélet-fogalmához is, mely szerint az előítéletek valamely személlyel, mint a csoport tagjával szembeni negatív érzelmi viszonyulások, általánosított attitűdök.¹⁶

A normákra, a szerepekre és a sztereotípiákra is tehát azért van szüksége az embereknek, hogy könnyebben és gyorsabban el tudjanak igazodni a világban, alkalmazkodásuk minél egyszerűbben menjen végbe. Bár a sztereotípiák célja, hogy megkönnyítsék az életünket, több hátrányt jelentenek, mint előnyt. A sztereotíp gondolkodás gúzsba köti mind a gondolkodót, mind azt vagy azokat az embereket, akikre irányul.

A nyugati kultúrákban az alábbi sztereotípiák élnek a nemeket illetően: A férfiak és a nők által betöltött foglalkozások nemspecifikusak, tehát pl.: a gazdasági és a műszaki pályákon sokkal több férfi dolgozik, mint nő. Vezetői pozícióba a férfiak felülreprezentáltak a nőkhöz képest, ill. a nőket elsősorban az oktató, gondozó, segítő és gyógyító munkakörökben tudjuk elképzelni, és természetesen a

¹⁵ Rita L. Atkinson, (et al.), *Pszichológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 248-250.

¹⁶ G. W. Allport, *Az előítélet* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999) 36., 104.; Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába* (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 338; Anthony Giddens, *Szociológia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 259-260.

házimunka is még mindig inkább nőies tevékenység.¹⁷ De jó példa a nemi sztereotípiákra a már fentebb említett férfi agresszivitás, a férfiak felülreprezentáltsága a katonai és politikai pályákon; a gyermeknevelés feladatának „kizárólagossága”, és a család összetartó erejeként való azonosítása, míg a férfi a külvilág felé képviseli a családot. A férfit, mint irányítót és alkotót képzeljük el, a nőket pedig mint expresszív és intuitív lényeket fogadjuk el.¹⁸

A világot s ezen belül az embereket számos módon csoportosíthatjuk, rendezhetjük skatulyába, de egyik rendezőelv sem annyira egyszerű és egyértelmű, mint a nemek közti különbségtétel. A nemi sztereotípiák elsajátítása elkezdődik már csecsemőkorban és egész életen át tart. A sztereotip gondolkodás így először a családban, majd az óvodában, aztán az iskolában hat, s nem fejeződik be soha, hiszen bármely új helyzetben, munkahelyen, új közösségben folytatódik tovább, hatásukat pedig további szocializációs közegek is kiegészítik, mint a média és a tankönyvek is.

A nemek ábrázolása a tankönyvekben

A társadalmi normákat, értékeket, szabályokat, mindazokat az ismereteket, amelyek egy kultúrához való tartozást eredményezik, a gyermek a szocializáció folyamán sajátítja el. A szocializáció a szocializációs közegek révén megy végben, melynek legfontosabb képviselői elsősorban a család, majd az iskola és a kortárs-csoportok. A közegek gyakran együtt is hatnak és befolyásolják a gyermek fejlődését. De a szocializáció igazán akkor eredményes, ha a különböző közegek által közvetített tudás, ismeret, értékek és normák nem mondanak egymásnak ellent.

A tankönyvek, legfőképp az általános iskola alsó tagozatában használatos tankönyvek jól kiegészítik az iskola, mint szocializációs közeg feladatait. A tankönyvek nemcsak a társadalom által elvárt tudást közvetítik a diákok számára, hanem rejtett tanterven keresztül közvetítik a társadalomban elfogadott és berögzült sztereotípiákat, így a nemi szerepeket és az ezekhez kapcsolódó elvárásokat is.

Mint fentebb már említettem, a szocializációs közegek szocializálása akkor megfelelő, ha az értékeket, amelyeket a gyermek felé közvetítenek, egybeesnek a valóságban megtapasztalttal. Kérdés, hogy a családban látott nemi szerepek és a tankönyvekben bemutatott férfi-női minták egybeesnek-e a valósággal?

Kutatások bizonyítják, hogy a tankönyvek elsősorban a férfiak szempontjából íródtak, a világot, a valóságot és a tudást úgy rendezték a szerzők, hogy az mindenkor a férfiak élettapasztalatait és elvárásait közvetítse. Ráadásul a vizsgált tankönyvek

¹⁷ F. Lassú Zsuzsa, „Hagyományos és modern női szerepek az iskolában,” *Szabadpart* (2001), <http://www.geocities.com/flassu/noiskola.pdf> (letöltve az internetről 2008. 01. 08.)

¹⁸ Thun Éva, „A társadalmi nemi szerepek ábrázolása és jelentősége az oktatás nevelés folyamatában,” *Educatio* (1996), <http://iki.elte.hu/hirmok/thuneva/kutat/tema1.htm> (letöltve az internetről 2008. 01. 08.)

nagy részében megfigyelhető, hogy a férfiak nagyobb számban jelennek meg, mint a nők. Azokban az esetekben, amikor a szövegben nem volt megjelölve a szereplő neme, egy kivétellel, fiúkkal jelenítették meg az olvasmány tartalmát.¹⁹ A jelenőség, ti., hogy a semleges nemű tárgyakat, fogalmakat és élőlényeket hímneműként ábrázoljuk a tankönyvek lapjain, párhuzamosságot mutat az egyes nyelvek logikájával. Pl. az olasz nyelvben két nem létezik. Abban az esetben, ha egy tárgy, fogalom vagy élőlény neme nem meghatározható, automatikusan hímneművé válik a szó. Egy újabb kutatás témája lehetne, vizsgálni a különböző, legfőképpen azon nyelvek nemekre vonatkozó nyelvtani szabályait, amelyekben nem létezik a fogalmak kifejezésére három nem.

Hazánkban a '60-as évektől beszélhetünk a nemek vizsgálatáról a tankönyvekben. A kutatások általában eltérő céllal íródtak, de minden esetben elmondható, hogy a nemek ábrázolása ugyanolyan sztereotípiákat tükröz.

A vizsgálatok több esetben is említést tesznek arról, hogy ha a tankönyvekben számszerűsítjük a nemek megoszlását, jóval több esetben jelennek meg a férfiak az olvasmányokban vagy a képeken, mint a nők. Ez már magában ellentmond a valóságnak, hiszen a lányok és a fiúk kb. azonos arányban születnek meg, azonban a szám a kor előrehaladtával a nők javára tolódik el.²⁰

Minden kutatásban elmondható, hogy a nemek ábrázolása a hagyományos elvárásokat tükrözi, pl. a nők/lányok minden esetben szoknyában, hosszú hajjal, míg a férfiak/fiúk nadrágban, rövid hajjal és szakállal vagy bajusszal vannak ábrázolva. A nők mutatnak inkább érzelmeket, személyiségük egyszerűen ábrázolt, vázlatos, ellenben a férfiak karaktere kidolgozott és színes.²¹

Az általános iskolai tankönyvek kutatásai vizsgálták, hogy az olvasmányokban a különböző nemek milyen módon jelennek meg térben és időben. A vizsgálat során egyértelműen kirajzolódik, hogy a nőket általában a háztartásban, az otthonban ábrázolják, elsősorban a háztartási munka, a gyermeknevelés és a szabadidős foglalkozások azok, amelyeket nőies feladatnak tekintünk. A férfiak „helye” a közszférában, a családon kívül van, és elsősorban intellektuális tevékenységet látnak el, feladatuk a világgal való kommunikáció, véleménycsere, a fizikai munka szinte kizárólagos képviselői, elvégzői.²²

¹⁹ Kereszty Orsolya, „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben,” *Könyv és Nevelés* (2005): november. 56-67.

²⁰ Háber Judit és H. Sas Judit, *Tankönyvszagú világ* (Budapest: Akadémia Kiadó, 1980), 76; Kereszty Orsolya, „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben,” *Könyv és Nevelés* (2005): november. 56-67.

²¹ Háber Judit és H. Sas Judit, *Tankönyvszagú világ* (Budapest: Akadémia Kiadó, 1980), 77-78.; F. Lassú Zsuzsa, „Hagyományos és modern női szerepek az iskolában,” *Szabadpart* (2001), <http://www.geocities.com/flassu/noiskola.pdf> (letöltve az internetről 2008. 01. 08.)

²² Háber Judit és H. Sas Judit, *Tankönyvszagú világ* (Budapest: Akadémia Kiadó, 1980), 77-78.; Nagy Réka, „Nemi szerepek és nemi sztereotípiák az általános iskolai tankönyvekben,” <http://web.adatbank.transindex.ro/?cid=47> (letöltve az internetről 2008. 01. 08.); Ligeti Csákné, „Miért más? Első osztályos olvasókönyvek összehasonlítása,” *Új Pedagógiai Szemle* (2001), 89-99.

Nagy Réka vizsgálta a tankönyvekben fellelhető és a szereplőkhöz rendelt értékeket. Több értékcsoportot különböztetett meg, mint pl. a fiziológiai értékeket (táplálkozás, fajfenntartás, pihenés), a szociális vagy társas értékeket (szerelem, család, barátság), az egoisztikus vagy énes értékeket (függetlenség, önbecsülés), a „félelmi” értékeket (érzelmi biztonság), a játékos értékeket (játék, szépség, humor), a gyakorlati értékeket (munka, gyakorlatiasság, tulajdon) és a kognitív értékeket (boldogság). Vizsgálatai alapján egyértelműen kiderül, hogy a nők esetében a fiziológiai, a szociális, a játékos és a gyakorlati értékek dominálnak. A férfiak esetében inkább az egoisztikus, a játékos, a gyakorlati és a kognitív értékek a dominánsak. Mindkét nemnél szerepelnek a játékos és a gyakorlati értéket, de ha külön-külön vizsgáljuk őket, akkor a játékos szerepek inkább a férfira, a gyakorlati szerepek inkább a nőre jellemzőek. A nemek kapcsolatrendszerét vizsgálva kiderül, hogy a férfiak és a nők eltérő kapcsolatokkal rendelkeznek, és itt is egyértelműen elkülönül a privát/családi és a közsféra szétválása, az előbbi természetesen a nők, míg az utóbbi a férfiak javára. A nők általában a gyermekekkel, rokonokkal és a családdal állnak kapcsolatban a tankönyvekben, ezzel szemben a férfiak a munkatársaikkal, barátaikkal, ismerősökkel és egyéb hivatali személyekkel is tartanak fenn kapcsolatot.²³ Ez utóbbi két érték jól mutatja, hogy a szórakozás a férfiak privilégiuma, míg a munka a nőké.

A családok és azon belül a nemek ábrázolása szintén sematikus és sztereotíp. Általában nukleáris családot ábrázolnak a tankönyvek egy-két gyerekkel. A családi kötődés nagyon erős, de ez csak a szülő-gyermek viszonyban vehető ki. Nagyon kevés könyvben jelenik meg az apa-anya kapcsolata és csekély a közöttük lévő kommunikáció is. Az özvegy vagy elvált szülőkről, féltestvéréről vagy örökbe fogadott gyermekről sehol nem esik szó. Kiterjesztett családra nem találunk példát. A rokonsági kapcsolatok teljesen kimaradtak a tankönyvekből. Ha a nagyszülőket említik, azok általában falun élnek és nagyon öregek. A nagymama kontyban, kendőben házimunkát végez, a nagypapa bottal, bajusszal a ház körül dolgozik. Említés sem esik azokról a nagyszülőkről, akik testi-lelki-szellemi erejük teljében még mindig dolgoznak, de legalábbis a társadalom számára hasznos feladatokat látnak el.²⁴

Konklúzió

Mindig is érdekes kérdés és erkölcsi dilemma lesz, hogyan ábrázolják a tankönyvek a körülöttük lévő világot. Kell-e szembesülnie a gyermeknek a problé-

²³ Nagy Réka, „Nemi szerepek és nemi sztereotípiák az általános iskolai tankönyvekben,” <http://web.adatbank.transindex.ro/?cid=47> (letöltve az internetről 2008. 01. 08.)

²⁴ Dálnokiné Pécsi Klára, „Családkép a kisiskolások tankönyveiben,” *Új Pedagógiai Szemle* (2001): január. 100-105.

mákkal idejekorán, vagy csak ismerjenek egy idealizált valóságot, amely nem létezik, de lehet cél?

Úgy gondolom, hogy a világ elég bonyolulttá vált az elmúlt ötven-száz évben, és a változás nemhogy lassulna, hanem csak fokozódik. A tankönyveknek nemcsak az egyes tárgyakhoz tartozó ismereteket kell közvetítenie, hanem perspektívát is kell nyújtania a társadalomba való beilleszkedéshez, az életben való eligazodáshoz. Manapság a kompetenciák kapnak nagy hangsúlyt. Nem a tárgyi és elvont tudás, a műveltség számít értéknek, hanem az, hogy bármikor és bármilyen helyzetben megtaláljuk magunkat, azonnal reagáljunk problémákra. Kérdés, hogy egy „burokban” nevelkedett gyermek, aki elől minden nehézség rejtve marad, képes lesz-e a gyors reagálásra, amit a modern világ elvár?

Az iskoláknak és a tankönyveknek nemcsak az általános ismereteket kell közvetítenie, hanem meg kell mutatniuk a „világ színeit”. A gyermekeknek ismernie kell a „másságot”, a normától való eltérést, összhangba kell hozni a valóságot a tankönyvekben ábrázolt képpel. Néhány probléma megismertetésével és az azokhoz tartozó megoldási lehetőségekkel szerintem növelhetjük a gyermekek problémamegoldó képességét, és tágíthatóvá válik a világképük. Azt kell megtanulnia a gyermeknek, hogy a problémáknak általában van megoldási lehetősége, olykor több is. Ezeket a lehetőségeket, megoldási módokat kell tudnia a gyermeknek „beszerezni”, és saját helyzete jobbá tételére felhasználnia.

Ha a gyermek azt látja a tankönyvek lapjain, hogy a család apából, anyából és egy vagy két gyermekből áll, az ő szülei pedig éppen válnak, és ő az édesanyjával a nagyszülőknél lakik, frusztráltság és szégyenérzet alakulhat ki a gyermekben. Úgy érezheti, hogy a problémájával egyedül van, senki nem értheti meg azt, amin ő átmegy, és senki nem érezheti azt, amit ő érez. Holott nincsen egyedül, de nem ezt sugallja számára az iskola rejtett tanterve.

Természetesen az érem másik oldala, hogy a tankönyveknek értékeket kell közvetíteni. Ha elvált szülők és egyéb normától eltérő viselkedések kapnak helyet a tankönyvek lapjain, úgy érezhetjük, hogy a „másságot” közvetítjük értékként. Ilyen esetek elkerülése végett jön számításba a pedagógus. A tankönyvek lapjain megjelenő képek lehetőséget teremtenek a vitára, véleménycserére. A pedagógus kezében lehet a fegyver, amellyel jó vagy rossz irányba terelhet bizonyos jelenségeket, vagy éppen a középúton tartva, de feloldva a frusztráltságot.

A (nemi) szerepeket illetően pedig elgondolkodtató számomra, hogy a nők munkába állása és a hagyományos női-férfi-szerepek átalakulása már több mint száz éve elkezdődött. Mégis a nyugati s benne a magyar társadalom értékvilága alig változott. Ugyanez a felismerés ötlük fel, amikor csak arra gondolunk, hogy Magyarországon Háber Judit és H. Sas Judit a '70-es években végzett a nemi szerepeket és a családképet illetően tankönyvkutatást, elmúlt 30 év és szinte semmi változás nem történt a nemek és a családkép ábrázolása területén. Szinte mind-

egyik kutatás ugyanarról szól, ugyanazokat a nemi sztereotípiákat emeli ki, talán egy-két újabb kutatás számolhat be kedvező változásról.²⁵

JUDIT PÁLMAI

GENDER ROLES AND GENDER STEREOTYPES IN THE TEXTBOOKS

In this study I analyse the representation of gender in the Hungarian textbooks, demonstrating the origins of the gender gap and how the differences is reproduced from generation to generation. In this paper I'm trying to attract attention on some stereotypes which are supposed to direct one's way in life, even so they are often playing a big role in coming into existence of preconceptions and discrimination. My achievements show that – although some studies are pointing to the existence of the traditional gender roles and stereotypes in the textbooks – these papers have no influence on the current textbooks. These articles report the same: women are hidden on the pages of textbooks and in readings, only traditional acceptations appear in the division of labour. It can be declared that reality and the gender role in the textbooks are not correspondent.

²⁵ Kereszty Orsolya, „A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata a tankönyvekben,” *Könyv és Nevelés* (2005): november. 56-67.